

Marek Urbański

Muzeum Okręgowe w Sieradzu

WYNIKI PRAC ARCHEOLOGICZNYCH NA PLACU WOLNOŚCI W ZDUŃSKIEJ WOLI W LATACH 2012-2013

Wstęp

W 2012 i 2013 r. na zlecenie Miejskich Sieci Ciepłych Sp. z o.o. w Zduńskiej Woli, zgodnie z decyzją Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Łodzi, prowadzono badania archeologiczne o charakterze nadzoru podczas realizacji inwestycji pn. „Uciepłwienie rejonu w obszarze Placu Wolności oraz ulic: Getta Żydowskiego, Sieradzkiej i Kościelnej w Zduńskiej Woli”. Kierownikiem prac archeologicznych był Marek Urbański¹. Wspomniana inwestycja towarzyszyła budowie Zduńskowolskiemu Centrum Integracji Ratusz (obecnie siedziba Miejskiego Domu Kultury).

Ryc. 1. Budowa ZCI „Ratusz” w Zduńskiej Woli, lipiec 2012

Źródło: ze zbiorów autora

1 Pełne sprawozdanie oraz materiał zabytkowy z badań znajdują się w Muzeum Historii Miasta Zduńska Wola.

Podstawowym powodem prac konserwatorskich było położenie na terenie włączonym w zasób wojewódzkiej ewidencji zabytków, tj. w obrębie historycznego układu urbanistycznego Zduńskiej Woli (ryc. 1).

Ryc. 2. Rejon badań na tle archiwalnej mapy Archeologicznego Zdjęcia Polski
Źródło: ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Sieradzu

Dane historyczne

Truizmem jest stwierdzenie, że dla zrozumienia procesu rozwoju jakieś miejscowości, a zwłaszcza w konkretnym przedziale czasowym, jest poznanie jej historii, przyczyn i faz powstania i rozwoju, zwłaszcza zabudowy. Badania takie były również niezbędne także przed przystąpieniem do prac archeologicznych na rynku w Zduńskiej Woli i później, na etapie opracowania pozyskanego materiału.

Spśród miejscowości wchodzących w obręb dzisiejszej Zduńskiej Woli najstarszą metrykę, jak się wydaje², posiadają Zduny, wymieniane w *Tekach Pstrokońskiego* pod

- 2 Ostatnio spotyka się głosy, że w świetle nowo pozyskanych danych źródłowych fakty dotyczące powstania miejscowości wchodzących w skład Zduńskiej Woli muszą być na nowo zinterpretowane (łaskawa informacja Tomasza Polkowskiego, dyrektora Muzeum Historii Miasta Zduńska Wola w 2023 r.). W oczekiwaniu na publikację nowych informacji, pozostajemy przy dotychczasowych konstatacjach.

datą 1394³. Pierwsza notatka tam zawarta brzmi: *Zduny Andreas Zduński* 58. 69; druga zaś: *Andreas de Zduny alias Wola*⁴. Autor monografii Zduńskiej Woli uważa, opierając się zapewne na analogiach, których w swej pracy nie podaje, że Zduny, jako wieś służebna założona na prawie polskim mogła powstać wcześniej, bo już w XI-XII w.⁵ Skądinąd wiadomo, że sieć wsi służebnych formowała się wraz z państwem polskim od X w. Zduni, rozumiani jako garncarze lub „muratorzy”, są znani ze źródeł średniowiecznych⁶. Prawdopodobnie od przełomu XIV i XV w. Zduńska Wola, leżąca na szlaku handlowym kalisko-piotrkowskim, stała się ośrodkiem dóbr, pozostających stale w rękach prywatnych, początkowo wspomnianego Andrzeja. W latach 1405-1418, a może i dłużej, właścicielem był niejaki Piotr, członek sądu ziemskiego szadzkowskiego. Od połowy XV w. Zduńska Wola była w posiadaniu drugiego Andrzeja, burgrabiego sieradzkiego, od 1473 r. chorążego sieradzkiego i jego syna Jana do 1497 r., choć dobra miała otrzymać jego siostra Dorota. W 1497 r. właścicielem Zduńskiej Woli został trzeci Andrzej, żonaty z Dorotą ze Stolca⁷. Później Zduńska Wola jest wymieniana w 1525 r., przy okazji sprzedaży ziemi, dalej w 1532r., gdy dobra zostały podzielone na dwie części. Nieznany autor (być może B. Chlebowski) cytuje *Liber beneficiorum* J. Łaskiego i prawdopodobnie registr poborowych wydany przez A. Pawińskiego, podając że w XVI w. dziesięcinę z folwarku pobierał pleban korczewski, a borszewicki z łąnów kmiecych. W 1552 r. siedziało tu 10 osadników na 5,5 łąnie⁸. Z roku 1673 znamy pierwszy inwentarz wsi. Drugi inwentarz dla całej majątności sporządzono w 1699 r.⁹

Z nieznanego szerzej do niedawna źródła, tj. notatki A. Pstrokońskiego¹⁰ podanej do druku przez M. Urbańskiego¹¹, poznajemy szereg nowych dat i faktów z historii miasta. Archiwista sieradzki podaje, że pierwotna nazwa brzmiała w zapisie łacińskim *Sduny*. Nazwa *Wola Zdunecka* pojawia się wg A. Pstrokońskiego w latach 1419,

3 S. Zajączkowski, S.M. Zajączkowski, *Materiały do Słownika Geograficzno-Historycznego Dawnych Ziem Łęczyckiej i Sieradzkiej do 1400 roku. Część II*, Łódź 1970, s. 205.

4 Biblioteka Czarotoryskich, „Teki Pstrokońskiego” (dalej: BC), rkps 3303, k. 8. Zapis tych notatek różni się w szczegółach u J. Śmiałowskiego (*Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974, s. 14) oraz u S. Zajączkowskiego i S.M. Zajączkowskiego (*Materiały do Słownika Geograficzno-Historycznego...*, s. 205).

5 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 14.

6 Np. J. Nalepa, *Studia nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem i nazewnictwem ziemi kaliskiej. Wsie służebne Wielkopolski południowo-wschodniej*, „Rocznik Kaliski” 1968, t. 1, s. 293.

7 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 14-15.

8 *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XIV, Warszawa 1895, s. 546.

9 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 15.

10 BC, „Teki Pstrokońskiego”, rkps 3304, k. 90 i 138. Na ten sam rękopis, ale na inną kartę (nr 8) powołują się S. i S.M. Zajączkowsy we wspomianej już pracy.

11 M. Urbański, *O Zduńskiej Woli z „Tek Pstrokońskiego”*, „Na Sieradzkich Szlakach” (dalej: NSS) 2005, nr 4, s. 27.

1446 i 1471¹². Jako *Zduńską Wólą* władali Wolscy Kawieccy (do 15?? r.), Grodziński w roku 1542 do 1551, Puczek w 1551, Stokowscy od 1593 do 1691. W 1599 r. Mariusz Saryusz Stokowski erygował kościół filialny do Korczowa na *Górze Krzemienistej*, będący świątynią parafialną. Dariusz Pawelec, który kilka lat później poczynił uwagi do tekstu Pstrokońskiego uważa, że w tym miejscu stoi obecnie bazylika pw. Wniebowzięcia NMP¹³. Od 1691 do 1756 r. Zduńska była własnością Pstrokońskich, a od tego roku władali tu Złotniccy. W 1767 r. Felix Złotnicki miał erygować parafię¹⁴. W 1774 r. Złotnicki uzyskał od Stanisława Augusta Poniatowskiego przywilej na jarmarki i targi¹⁵. Od początku XIX w. rozpoczął się proces parcelacji ziemi wokół rynku, a pierwsi tkacze pojawili się prawdopodobnie w roku 1819¹⁶. W 1821 r. Stefan Złotnicki nadał prawa (uwolnił) osadników i dalej rozpoczął akcję osiedlania tkaczy, a w 1825 r. uzyskał dla Zduńskiej Woli prawa miejskie.

Uwagi do tekstu Pstrokońskiego poczynił w 2009 r. nieżyjący już Dariusz Pawelec¹⁷. Autor ów pisze, iż znani ze źródeł¹⁸ Andrzej i Piotr to „Wolscy” Pstrokońskiego, a Kawieccy vel Kaweccy, pieczętujący się herbem Dołęga, uważanym do tej pory za herb pierwszych właścicieli Zduńskiej Woli (jakich nie ustalono w starszej literaturze), pochodzili z niedalekiego Kawęczyna¹⁹. Grodzenskich badacz rozszyfrowuje jako Grodzieńskich, herbu Paprzyca(?), a Puczka jako Pucka, herbu Rola lub Godzięba. Dalej pisze o Stokowskich herbu Jelita. Ci pochodzą z Romiszowic, a osiedli później w podłódzkich Stokach. Stokowscy weszli w posiadanie Zduńskiej Woli przez ożenek z Marianną Karnkowską z Pucków. Jak dobra zduńskowolskie przeszły w ręce Poraitów Pstro-

12 Dat XV-wiecznych znamy o wiele więcej, a zebrał je razem D. Pawelec, *Uwagi do tekstu z Tek Pstrokońskiego o Zduńskiej Woli*, NSS 2009, nr 4, s. 30.

13 Tamże.

14 O ile to możliwe. A. Pstrokoński niejasno podaje: *Zduńska Wola w Pcie Szadzkowskim Obw. Sieradzkim nad rzeczką Brodnią z Kościołem Parafialnym r. 1767 przez Felixa Złotnickiego dziedzica erygowana* [...] (BC, rkps 3304, k. 90, 138). Potwierdzałyby to dane przytoczone przez nieznanego autora w *Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego*. Napisano w nim, że w 1766 r. istniał tu cmentarz i kaplica drewniana, w 1767 r. było pozwolenie na budowę kościoła, od 1768 r. nowa parafia, ale dopiero w 1782 r. (wg autora notki) wzniesiono nowy kościół (*Słownik Geograficzny*..., s. 546).

15 J. Śmiałowski (*Zduńska Wola. Monografia*..., s. 15, 16) podaje, że dotyczyło to „miejsca Czekay zwanego”, obok Zduńskiej Woli, które na przełomie XVIII i XIX w. pełniło faktycznie rolę miasta.

16 E.H. Nejman, *Cztery pokolenia rodu Złotnickich w Zduńskiej Woli*, Zduńska Wola 2010, s. 104, 110.

17 D. Pawelec, *Uwagi do tekstu z Tek Pstrokońskiego*...

18 S. Zajączkowski, S.M. Zajączkowski, *Materiały do Słownika Geograficzno-Historycznego*..., s. 205; J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia*..., s. 14-15.

19 Autor niniejszego sprawozdania sądzi, iż słowa Pstrokońskiego [...] *Wolscy Kawieccy* [...] należy rozumieć, iż ród Wolskich osiadł w Kawęczynie i przybrał podwójne nazwisko.

końskich z Burzenina²⁰ nie wiadomo²¹. Pewne jest, że Marianna z Pstrokońskich była babką założyciela miasta Stefana Złotnickiego, z rodziny władającej Zduńską wg notatki A. Pstrokońskiego od 1756 r. To, wg D. Pawelca, jest dowodem, że J. Śmiałowski mylił się pisząc, że Złotnicy osiedli tu w początku XVIII w. Pawelec zakwestionował też daty oraz fakty dotyczące początków osadnictwa tkackiego i rozwoju miasta w początku XIX w. podane przez A. Pstrokońskiego²², z tym, że te różnice nie mają dla niniejszego opracowania większego znaczenia. J. Śmiałowski dowodzi, że od 1773 r. istniał na tym terenie twór miejski. Przyjąć należy, że już na początku XIX w. „miasteczku Czekay” i wsiach okolicznych, w tym wsi Zduńska Wola, rozkwitało życie miejskie, istniał ratusz (murowany²³), kościół, bóżnica, szkoła i żyło wielu rzemieślników; pojawiali się tkacze. W dobrach wiejskich stały 2 młyny, wiatrak, browar i dwór²⁴. Dodać należy, że były tam też: kuźnia, potażnia i warsztaty ciesielskie²⁵.

W 1825 r. Zduńska Wola miała powierzchnię 1102 mórg, 93 prętów kw. wg miary polskiej i graniczyła z Kawęczynkiem, Osmolinem, Krobanowem i Swędzieniewiczami, Paprotnią i Zdunami, Czechami (wieś rządowa), Tymienicami, Stęszycami i Opiesinem. Po erekcji miasta, prócz zezwolenia na budowę synagogi, Złotnicki dał ewangelikom plac pod budowę kościoła, a także miał sfinansować budowę ratusza. W 1827 r. Żydom zezwolono na postawienie synagogi i osiedlanie się przy ulicach Stefana i Ogrodowej²⁶. Pierwotna synagoga miała stać na Placu Żydowskim w Rynku, natomiast bóżnica, zniszczona w czasie II wojny światowej, stała na placu nr 41, z tyłu na Rynku. Plac ten Złotnicki sprzedał Żydom w 1841 r., gdzie w 1852 r. rozpoczęto budowę synagogi²⁷. Potwierdzenie powyższych danych znajdujemy w opracowaniu dziejów powiatu zduńskowolskiego. W cytowanym fragmencie aktu erekcyjnego Zduńskiej Woli czytamy:

„Żydom w Mieście tem pomieszkować i place nabywać wolno tylko w Ulicy Stefana i Ulicy Ogrodowej. Plac narożny rynku [...] przeznacza się także do obrębu Żydowskiego. Żydzi teraz w Zduńskiej Woli zamieszkali i place własne na Rynku Miasta mający, pozostać mogą [...]”.

20 D. Pawelec nie przytacza na to dowodów.

21 E. Nejman (*Kolonia Zduny na mapie z 1844 r.*, NSS 2009, nr 4, s. 33) pisze, że dobra zduńskie od spadkobierców Adama Stokowskiego kupił Maciej Poraj Pstrokoński z Burzenina.

22 D. Pawelec, *Uwagi do tekstu z Tek Pstrokońskiego...*, s. 30-31.

23 Tak cytuje E.H. Nejman, opisując Czekay (E.H. Nejman, *Cztery pokolenia...*, s. 97).

24 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 17, 18.

25 E.H. Nejman, *Cztery pokolenia...*, s. 83.

26 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 19, 20.

27 E. Dobrzycka, A. Kacała, K. Makara, E. Skalska-Makara, E. Szlachetka, *Nasza Ojcowizna. Edukacja regionalna w gimnazjach powiatu zduńskowolskiego*, Zduńska Wola 2003, s. 65; E.H. Nejman, *Cztery pokolenia...*, s. 126, 130.

Natomiast fakt, iż w 1823 r. gmina żydowska zakupiła od Złotnickiego „Dom pod Trzema Gwiazdami”, mieszczący się w zachodniej części Rynku (po II wojnie znajdował się tam teren PSS „Społem”), odnosi się do lokalizacji pierwotnej bóżnicy, której budowę rozpoczęto po 1825 r.²⁸ W tym rejonie, tj. ulic Ogrodowej, Juliusza i Stęszycy²⁹, zlokalizowano getto, gdzie dobiegła kresu historia zduńskowolskich Żydów³⁰.

Ratusz w nowowymierzonej Zduńskiej Woli, był budynkiem murowanym, parterowym, z wieżą zegarową. Miał być własnością dziedzica miasta. Przypuszcza się, że ten budynek powstał w miejsce (ale czy na miejscu?) dawnego ratusza fundowanego przez Feliksa Złotnickiego. Oprócz funkcji siedziby rady miasta, był również zajazdem i mieścił szereg różnych kramów, w tym rzeźników. W 1847 r. zbudowano tzw. „Dom Gościnny”³¹.

Przeciętny osadnik zduńskowolski otrzymywał od Złotnickiego trzy morgi reńskie ziemi ornej i jedną łąki³². Warunki te były nieco gorsze, a w każdym razie inne niż w miastach rządowych. Place dla osadników do 1823 r. były przeważnie pozbawione zabudowy. Później Złotnicki rozdawał place z zabudową. Ogółem sprzedał i nadał 258 placów w Zduńskiej Woli³³. Przykładowy dom tkacza (niestety mamy dane odnośnie Pabianic) miał mieć wymiary 28-30 (ok. 17,4 m) x 16 (ok. 9,28 m) łokci, tj. ok. 160 m kwadratowych³⁴. Kryto je gontem³⁵.

Ok. 1820 r. wytyczono place i ulice – ogółem 14 ulic, rynek i targowisko końskie. Najbardziej nas interesujące to: Stefana (w kierunku Sieradza), Honoraty (w stronę Łasku), Petroneli (ul. Kościelna), Maurycego (w kierunku Stęszyc), Juliusza (w stronę Szadku). Wytyczono także ulice w rejonie Jurydyki oraz ul. Ogrodową i na jej przedłużeniu Przedmieście Warszawskie. Ulice Stefana i Honoraty były brukowane, a Rynek i pozostałe nie. W 1830 r. powstały pierwsze cztery studnie³⁶. W połowie XIX w. było w mieście 7 studni publicznych, a dopiero w latach 80. tego wieku wybrukowano ulice, położono chodniki i rozbudowano miasto o szereg urządzeń publicznych. Ponowny boom budowlany miał miejsce pod koniec ery zaborów. Na początku I wojny światowej wiele budynków w mieście uległo zniszczeniu, natomiast w czasie II wojny światowej uniknęło ono losu sąsiedniego Sieradza czy Złoczewa³⁷.

28 E. Dobrzycka, A. Kacała, K. Makara, E. Skalska-Makara, E. Szlachetka, *Nasza Ojcowizna...*, s. 64-65.

29 Obecnie ul. Getta Żydowskiego.

30 E. Dobrzycka, A. Kacała, K. Makara, E. Skalska-Makara, E. Szlachetka, *Nasza Ojcowizna...*, s. 66.

31 E.H. Nejman, *Cztery pokolenia...*, s. 117-118.

32 Inne źródła podają, że były to 2 morgi gruntu i ogród (E. Dobrzycka, A. Kacała, K. Makara, E. Skalska-Makara, E. Szlachetka, *Nasza Ojcowizna...*, s. 21).

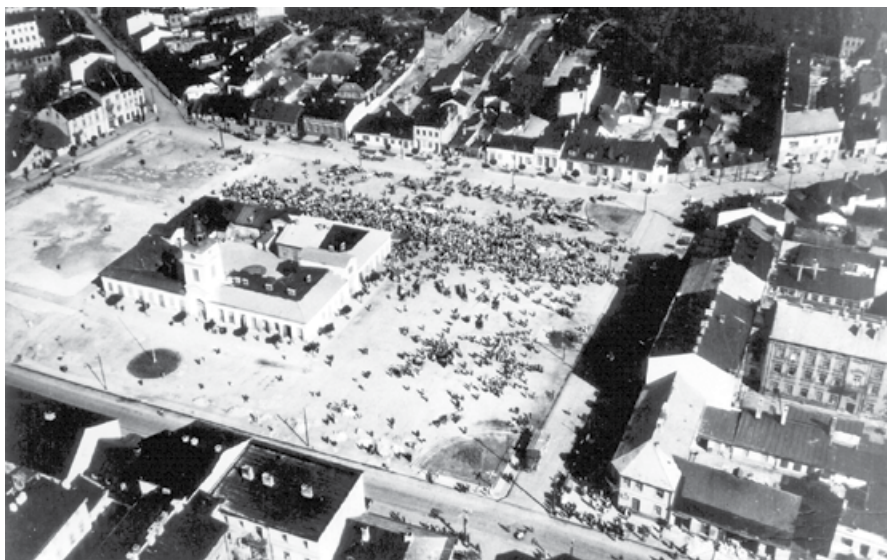
33 J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia...*, s. 26, 27-28.

34 Obliczenia autora niniejszej pracy.

35 E.H. Nejman, *Cztery pokolenia...*, s. 109, 117.

36 Z dostępnych materiałów nie wynika, czy były prywatne, czy publiczne. Wydaje się, że druga ewentualność jest bardziej prawdopodobna. Autor niniejszego sprawozdania nie zna ich lokalizacji.

37 E. Dobrzycka, A. Kacała, K. Makara, E. Skalska-Makara, E. Szlachetka, *Nasza Ojcowizna...*,

Ryc. 3. Rynek (ob. Plac Wolności) w Zduńskiej Woli, wrzesień 1939

Źródło: ze zbiorów Muzeum Historii Miasta Zduńska Wola

Warunki geograficzne

Zduńska Wola wg podziału fizyczno-geograficznego J. Kondrackiego leży w obrębie makroregionu Nizina Południowowielkopolska, mezoregionie Wysoczyzna Łaska, oznaczonym numerem 319.19³⁸. Znajduje się na obszarze równinnej wysoczyzny morenowej zbudowanej przez łądołód warciański z gliny morenowej dennej, o wysokościach wahających się w centrum miasta od ok. 170 do 180 m n.p.m., łagodnie opadającej ku dolinie Warty³⁹, odwodnionym przez Brodnię (zwaną także Pichną) – prawobrzeżny dopływ tej rzeki⁴⁰. Centrum miasta leży na niewielkim wzniesieniu, otoczonym przez Brodnię i jej małe dopływy (ryc. 1). Na Brodni znajduje się staw z wyspą. Na omawianym terenie wykształciły się przeważnie gleby płowe i rdzawe (skrytobelicowe), tworzące kompleks żytni, z wyjątkiem samych dolin rzecznych⁴¹.

s. 22-24, 26-27, 51, 54; E.H. Nejman, *Cztery pokolenia...*, s. 114-115.

38 J. Kondracki, *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2001.

39 T. Krzemiński, *Położenie geograficzne*, [w:] *Województwo sieradzkie*, pod red. W. Piotrowskiego, Łódź-Sieradz 1980, s. 12; Tenże, *Rozwój rzeźby*, [w:] *Województwo sieradzkie*, pod red. W. Piotrowskiego, Łódź-Sieradz 1980, s. 23.

40 Brodnia wpada do Pichny lub odwrotnie – system rzeczny jest tu skomplikowany, częściowo bifurkujący. Ponadto nazewnictwo cieków wodnych w rejonie Zduńskiej Woli nie zostało ustalone.

41 M. Jastrzębski, *Gleby*, [w:] *Województwo sieradzkie*, pod red. W. Piotrowskiego, Łódź-Sieradz 1980, s. 41-43.

Historia badań archeologicznych

W centrum miasta krzyżują się cztery obszary Archeologicznego Zdjęcia Polski (ryc. 1). Badania na jednym z nich, znaczone numerem 70-46, wykazały, że blisko rynku znajduje się stanowisko archeologiczne oznaczone numerem 49. Z tego względu m.in., w centrum miasta są prowadzone badania.

Okolice rynku w Zduńskiej Woli w zasadzie były rzadko badane archeologicznie, poza incydentalnym nadzorem prowadzonym w ciągu kilku dni podczas pierwszych prac ziemnych związanych z odbudową ratusza w roku 2012⁴². Po tej dacie w rejonie Placu Wolności prace archeologiczne prowadzono jeszcze na ul. Łaskiej – róg Kościelnej (2015), na rogu ul. Getta Żydowskiego (2023) oraz na rogu ul. Juliusza (2022).

Żeby nieco przybliżyć przeszłość archeologiczną Zduńskiej Woli zmuszeni jesteśmy spojrzeć nieco szerzej. Zaczniemy od najstarszych znalezisk, zarówno jeśli chodzi o czas odkrycia i chronologię znalezisk.

W roku 1905 i 1913, mieszkający w majątku rodzinnym żony Kaliny Dąbskiej w Woli Dąbskiej profesor, m.in. gimnazjum w Zgierzu, Ludwik Kowalczewski, odkrył w Zduńskiej Woli schyłkowopaleolityczne materiały krzemienne kultury świderskiej⁴³. Także tam, tj. „na zakręcie drogi do Szadku, obok budki dróżnika”⁴⁴ znalazł materiały osadowe kultury pucharów lejkowatych i kultury ceramiki sznurowej⁴⁵. Prawdopodobnie inne stanowisko, oznaczane numerem 2 o nieznanym położeniu, Kowalczewski odkrył z materiałami kultury przeworskiej z okresu rzymskiego. Możliwe, że z jego powierzchni zebrał zabytki kultury amfor kulistych i polskiej z okresu nowożytnego⁴⁶. Być może trzecie archaiczne stanowisko, choć nie jest jasne, czy nie chodzi o stanowisko 2, dostarczyło grocików sercowatych kultury ceramiki sznurowej⁴⁷.

Opis prac

Badania powierzchniowe

Ponieważ podobnie jak na innych obszarach śródmiejskich badany teren w ciągu wieków osadnictwa ludzkiego uległ silnym przemianom, pomimo usiłowań nie stwierdzono na powierzchni śladów pradziejowych ani średniowiecznych. Prowadzone w mia-

42 Nadzór na wniosek Delegatury w Sieradzu (zlikwidowanej w 2019 r.) Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (dalej: WUOZ) w Łodzi, prace prowadziła firma dra Marcina Lewandowskiego z Pabianic. Dokumentacja ma znajdować się w Archiwum WUOZ w Łodzi.

43 M. Urbański, *Ludwik Kowalczewski (z notatek Mieczysława Krawczyńskiego)*, NSS 1999, nr 1, s. 47.

44 Archiwum prywatne autora sprawozdania.

45 Przez niektórych badaczy określone jako materiały kultury amfor kulistych.

46 M. Urbański, *Archeologia powiatu zduńskowolskiego*, Zduńska Wola 2005, s. 6, 13, 14 oraz archiwum prywatne autora niniejszego opracowania.

47 Tamże, s. 9.

rę możliwości w rejonie Placu Wolności obserwacje nie pozwoliły także na stwierdzenie śladów osadnictwa nowożytnego. Na powierzchni trawników stwierdzono nieliczne fragmenty ceramiki naczyniowej, które należy zakwalifikować jako materiały współczesne i jako takie nie przedstawiającego wartości zabytkowej. Badania wzdłuż ulic i ciągów pieszo-jezdnych przyniosły podobne rezultaty.

Prace ziemne

Prace ziemne były wykonywane przede wszystkim sprzętem zmechanizowanym. Wykopy technologiczne osiągały najczęściej głębokość ok. 1 m, czasem nieco więcej. Wyjątkowo, przy wykonywaniu tzw. przecisków, głębokość sięgała do 2 m od powierzchni współczesnej.

1.1. Opis prac i ich rezultatów

Sieć ciepownicza zaczęła być budowana w E narożniku rynku, u wylotu ul. Juliusza. Prace objęły pierzeję NE, NW i SW oraz SE część płyty rynku.

Ryc. 4. Północny narożnik Placu Wolności na planie geodezyjnym z roku 1939

Źródło: ze zbiorów autora

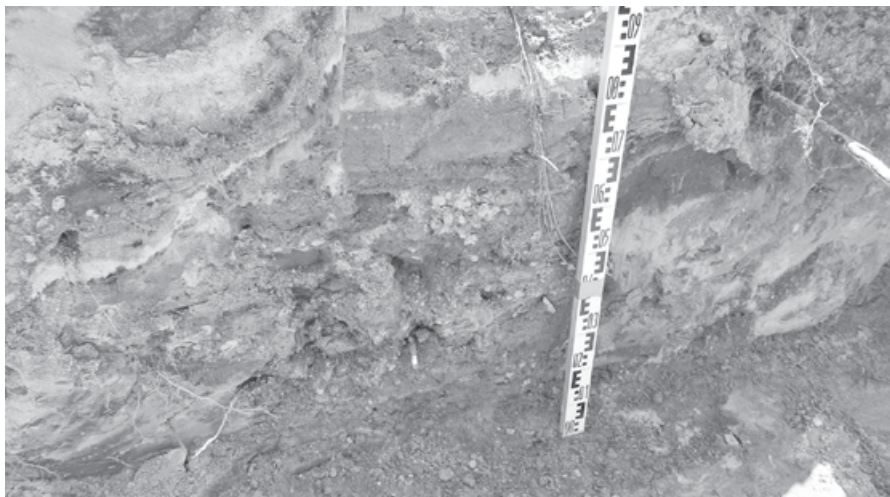

Ryc. 5. Południowy narożnik Placu Wolności na planie geodezyjnym z roku 1939

Źródło: ze zbiorów autora.

Pierzeje rynku

W wykopach technologicznych ciągnących się wzdłuż posesji 20 i 19, czyli na NE pierzei rynku, pod trawnikami i chodnikiem znajdowały się przemieszane warstwy o charakterze współczesnym. Gdzieś tam widoczne były relikty płytkich wkopów fundamentowych z fragmentami cegieł łączonych zaprawą wapienną w stropie i o nieregularnie wrzuconym tłuczniu w spagu.

Ryc. 6. Profil wkopu fundamentowego przed posesją Plac Wolności 20

Źródło: ze zbiorów autora.

Nieliczne ułamki ceramiki naczyniowej i resztki instalacji odgromowej świadczą, że jest to najprawdopodobniej pozostałość po niezachowanej zabudowie międzywojennej. Miąższość przemieszanej warstwy humusu, piasku i nielicznego gruzu w przejeździe bramnym posesji 20 i 19 sięgała 80 cm. W omawianym rejonie nie zaobserwowano żadnych umocnień czy bruków.

Prowadzone nad następnym odcinkiem w chodniku wzdłuż posesji nr 19 w kierunku numeru 18 prace pokazały, iż w wykopie położonym bliżej jezdni sytuacja jest analogiczna, jak na odcinku obok posesji 19. W części poprowadzonej pod kątem prostym, w tzw. kolanku, pod środkową częścią chodnika widoczny był w profilu wkop wąskoprzestrzenny, w wypełniku którego znajdowały się warstwy przemieszanej ziemi, humusu i warstwy piasku calcowego. Dalej znajdował się fragment wkopu w całości wypełnionego przemieszanym humusem, piaskiem i resztkami warstwy kulturowej. Można przypuszczać, iż oba wkopy są pozostałością po nieokreślonej bliżej infrastrukturze technicznej miasta międzywojennego (?) lub są pozostałością po nieistniejącej zabudowie nowoczesnej.

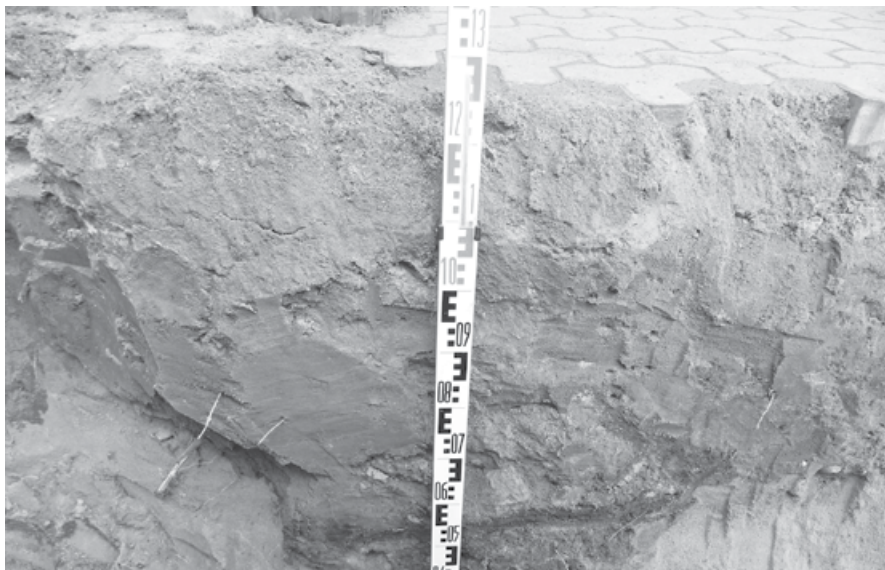
Obserwacje wykopów wzdłuż posesji nr 18 i 17 pozwoliły stwierdzić, że płytko pod chodnikiem i podsypką zalegała jama o zachowanej długości ok. 3,2 m, z brunatną, wilgotną ziemią, będącą najprawdopodobniej wypełnikiem nieistniejącego domu o płaskim dnie i miąższości ok. 40-45 cm.

Ryc. 7. Profil obiektu mieszkalnego przed posesją Plac Wolności 18

Źródło: ze zbiorów autora.

W tym samym profilu widoczne były w spagu ślady po palenisku lub rozebranym piecu w postaci nieckowatego zagłębienia o średnicy ok. 70 cm w spagu, wypełnionego czarną ziemią z żużlem, nad którym znajdowały się drobne fragmenty polepy lub rozłusowanego gruzu ceglanego.

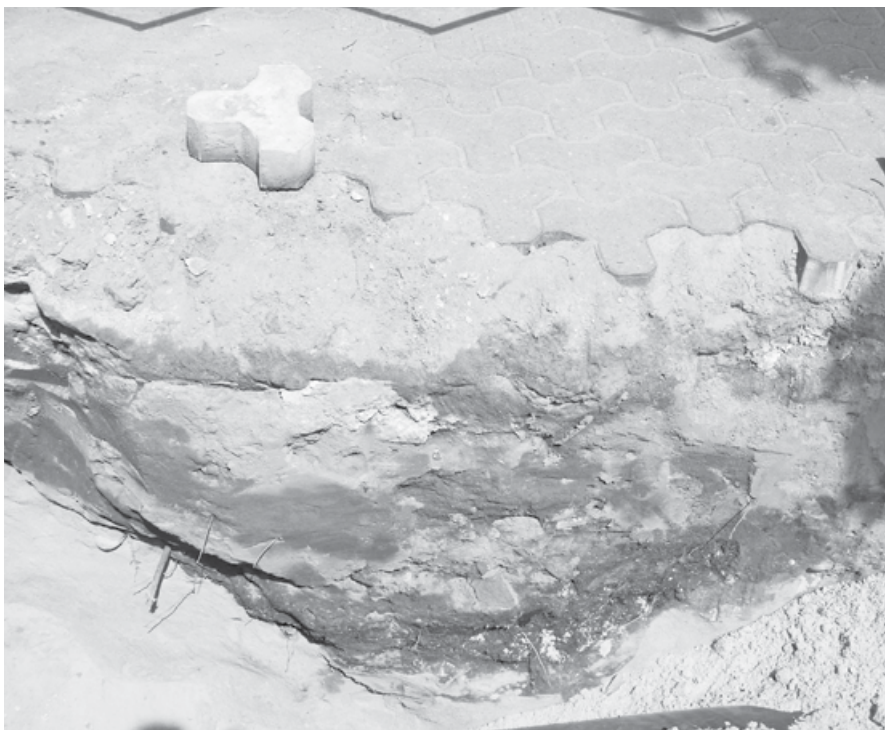

Ryc. 8. Profil wkopu fundamentowego obok posesji Plac Wolności 18a

Źródło: ze zbiorów autora

W części centralnej jamy, której całkowitej długości nie było można określić, ze względu na zniszczenia dokonane przez budowę fundamentów domu współczesnego (stojącego do dziś), pod podsypką chodnika widoczna była soczewka gruzu ceglanego – być może resztki fundamentu rozebranego domu nowożytnego. Tym niemniej, brak było śladów wkopu fundamentowego pod ten ewentualny budynek. Wydaje się, że mamy tu do czynienia z dość płytko fundamentowanym domem, bez podpiwniczenia i podmurówki. Jego datowanie jest trudne do określenia ze względu na brak materiału ruchomego, który można by pewnie przypisać do tego obiektu. Wydaje się, że ogólnie trzeba go datować na późny okres nowożytny, opierając się na zebranych z wykopu i hałdy materiale.

Wzdłuż posesji nr 17, będącej w 2012 r. pustym placem, a dokładniej na granicy tej posesji i posesji nr 18, w profilu N znajdowała się wkopana w żółty calcowy piasek jama z czarną ziemią, dołem prostokątna, w partiach górnych rozszerzająca się. Wypełnisko spagu o płaskim dnie, stanowiła czarna, smolista ziemia z resztkami polepy. Wyżej zalegała warstwa gruzu ceglanego a w stropie znajdowała się brunatno-czarna ziemia przemieszana z piaskiem i drobnymi fragmentami cegieł.

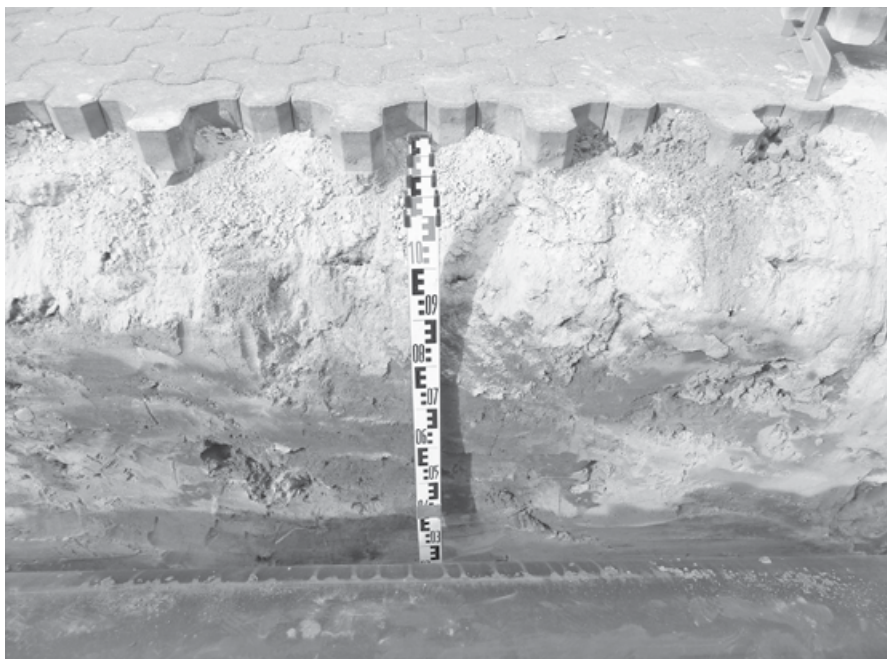

Ryc. 9. Profil wkopu fundamentowego przed posesją Plac Wolności 17

Źródło: ze zbiorów autora

Można sądzić, że jest to profil dość płytkiego wkopu fundamentowego spalonego domu, którego relikty zostały przykryte następnie warstwą humusu, a te chodnikiem współczesnym, analogiczny do sąsiedniego wkopu ukazanego na ryc. 4. W profilu, w kierunku zachodnim widoczna była warstwa brunatnej, gliniastej, przemieszanej ziemi z gruzem ceglanym i resztkami zaprawy wapiennej oraz odpadkami, przykryta warstwami współczesnymi, i zaburzona miejscami przez wkopy infrastruktury miejskiej. W przejeździe na posesję 18, pod tymi współczesnymi warstwami, natrafiono znów na czarno-brunatną ziemię, analogiczną do opisanych wcześniej obiektów, w której znajdował się ruchomy materiał ceramiczny późnonowożytny, najprawdopodobniej z XVIII-XIX w. Wszędzie na całej długości calec tworzył żółty piasek polodowcowy, zalegający od 0,7 do ok. 1,0 m od powierzchni współczesnej.

Wzdłuż posesji nr 16 wykop przecinał jałowe warstwy z calem i humusem pierwotnym. W pobliżu narożnika SW budynku nr 16 zaobserwowano nieregularny wkop w calec na głębokość ok. 30 cm poniżej poziomu spągu próchnicy pierwotnej.

Ryc. 10. Profil jamy przed posesją Plac Wolności 16

Źródło: ze zbiorów autora

Nie znaleziono tu materiału zabytkowego. Możliwe, że był to wkop fundamentowy lub wkop nieznanego pochodzenia. Jeżeli fundamentowy, to zastanawia brak polepy, kamieni czy jakiegokolwiek innego umocnienia podłoża. Można domniemywać, że była to nieokreślona jama o starszej (może pradziejowej?) proveniencji. Dalsze wykopy znajdowały się na przedłużeniu dotychczasowych pod chodnikiem w kierunku posesji nr 15 i na terenie zaplecza posesji nr 16. Wykopy na posesji nr 16 poprowadzono przejazdem bramnym i wzdłuż dłuższej ściany budynku od strony podwórka. O ile od strony rynku wykopy były praktycznie pozbawione materiału archeologicznego, to w przejeździe bramnym już w połowie jego długości, można było zaobserwować pod nawierzchnią współczesną dość płytką warstwę czarnej ziemi, leżącej na cienkiej warstwie ziemi brunatnej. W czarnej ziemi pojawiały się ułamki ceramiki naczyniowej i drobny gruz ceglany. W części wykopu znajdującej się na podwórku wystąpiła gruba warstwa przemieszanej, szaro-czarno-brunatnej ziemi z bardzo liczным materiałem zabytkowym, składającym się z fragmentów ceramiki naczyniowej, kafli piecowych i szkła domowego. Obserwacje profili pozwalają zauważyć, że zalegał on głównie w stropowych warstwach. Dostępna do badań miąższość tej warstwy kulturowej, pochodzenia najprawdopodobniej rozbiórkowego, sięgała 80 cm. Niestety pozyskany materiał ruchomy pochodzi głównie z hałdy wykopowej. Wstępna ocena pozwala przypuszczać, że jego chronologia przypada na II poł. XIX w.

Ryc. 11. Profil wykopu na podwórzu posesji Plac Wolności 16

Źródło: ze zbiorów autora

Obserwacje wykopów wzdłuż posesji 15 i 14 aż do przejścia dla pieszych nie wykazały żadnych obiektów ani warstw kulturowych. Pod humusem i chodnikiem występował wyłącznie żółty piasek.

Po pokonaniu dwukrotnie przeciskiem jezdni w N narożniku rynku (patrz opis poniżej), prowadzono dalsze prace wzdłuż chodnika NW pierzei. W płytkich wykopach, sięgających ok. 1 m głębokości, pod warstwami współczesnymi, zalegały warstwy przemieszanej ziemi, koloru czarno-brunatnego, gdzieś z gruzem ceglany, o układzie horyzontalnym, nie tworzące czytelnych układów. Ich miąższość wahała się od 40-50 cm do 20-30 cm. Można przypuszczać, że są to pozostałości po nieistniejącej zabudowie miasta, a datowanie ustalić na XIX-XX w., sądząc z nielicznego materiału zabytkowego pozyskanego z wykopu. Jedynie przed posesją nr 10 znajdował się niekiedy wkop o dnie z ciemnej ziemi i przemieszanym wypełniskiem, w którym znajdowały się grudki polepy i żużel. Funkcja obiektu jest nieznana (może był to swego rodzaju dół odpadkowy?).

W narożniku w rynku mamy do czynienia z wkopem wąskoprzestrzennym w żółtym piasku calcowym, widocznym w narożniku, wypełnionym kamieniami eratycznymi, gruzem ceglany oraz zaprawą wapienno-piaskową. Jest to ewidentny ślad po płytym fundamencie domostwa, które stało pierwotnie na działce nr 2 przy ul. Sieradzkiej

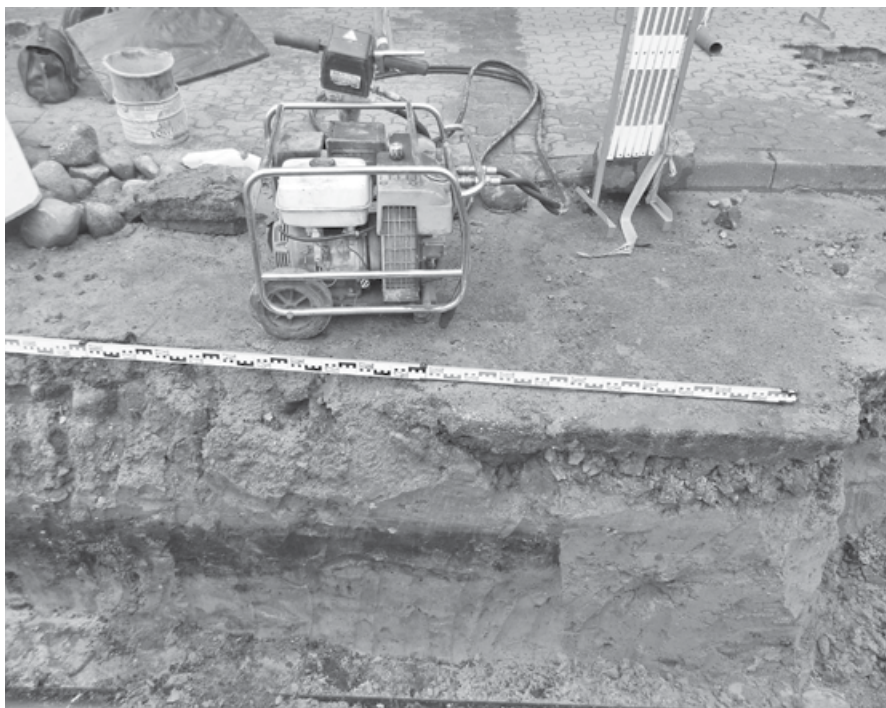
i uległo zniszczeniu przy formowaniu zaokrąglonego skrótu ulicy, najprawdopodobniej po II wojnie światowej. Fundament w widoczny sposób kontynuuje regulację terenu widoczne do dziś. Drugiego fundamentu po podziałach wewnętrznych nie odnaleziono, ze względu na zakres prac. Prawdopodobnie znajduje się pod niezabudowanym terenem działki. Natomiast na przedłużeniu pierzei NW rynku widoczny był zniszczony relikw fundamentu ceglano-kamiennego, stanowiącego zamknięcie działki narożnej, obecnie oznaczonej numerem 2, a przylegającej do parceli nr 9 na rynku. Jest to fundament frontowej ściany odkrytego budynku. Datowanie, sądząc z poziomu murarki i analogii np. w sąsiednim Sieradzu czy Łasku, można z dużą dozą prawdopodobieństwa odnieść do II poł. XIX w. lub przełomu XIX i XX w.

Ryc. 12. Profil wkopu fundamentowego przed posesją ul. Sieradzka 2

Źródło: ze zbiorów autora

Prace w ciągu pieszym SW pierzei rozpoczęły się po pokonaniu przeciskiem jezdni w S narożniku. Sytuacja stratygraficzna przed posesjami 1 i 2 była analogiczna, jak po drugiej stronie placu. Dopiero przed posesją nr 3 natrafiono na wyraźną warstwę czarnej ziemi w postaci ostro odcinającego się wkopu, widocznego na głębokości ok. 40-45 cm od powierzchni dzisiejszej.

Ryc. 13. Profil obiektu przed posesją Plac Wolności 3

Źródło: ze zbiorów autora

Była to jama o płaskim dnie i stropie, miąższości ok. 40-50 cm, wypełniona czarną i szaro-brunatną przy dnie ziemią, z niewielką ilością eratyków. Długość zachowana ok. 5,5 m, szerokość nieznana. W towarzyszącym wykopie pod przyłączy, wchodzącym w przejazd bramny, widoczne w profilach zniszczenia przez infrastrukturę miejską oraz warstwa kulturowa z przemieszanej czarno-brunatnej ziemi z gruzem wapiennym i niewielką ilością ceramiki naczyniowej, której powiązanie z opisanym obiektem jest prawdopodobne, ale nieudowodnione ze względu na wspomniane zaburzenia układu warstw. Wydaje się, że opisany obiekt to ślad po pierwotnej zabudowie rynku, analogicznej do tej spotkanej po przeciwnej stronie placu w roku 2012. Datowanie, opierając się na analogiach z ubiegłego roku, można ustalić na I poł. XIX w. lub nieco później, a w każdym razie sprzed fazy intensywnej zabudowy parcel przyrynkowych.

Ostatnie odcinki nadzorowanej inwestycji znajdowały się przed posesją nr 5 i w przejściach bramnych. Zarówno pod chodnikami jak i w bramach stwierdzono wyłącznie gliniasty piasek i nieliczne eratyki pod powierzchnią współczesnych ciągów komunikacyjnych. Brak obiektów archeologicznych. Wystąpiła tylko bardzo niewielka ilość odpadkowego materiału ruchomego w postaci ułamków ceramiki naczyniowej, szkła. Zauważalny był brak znalezisk kafli i przedmiotów metalowych.

Powierzchnia wewnętrzna rynku

Jak wspomniano wyżej, roboty ziemne rozpoczęły się w E narożniku. W wykopach pod przecisk po stronie posesji nr 20 oraz na terenie budowy nowego ratusza, pod warstwami ciągów komunikacyjnych współczesnych, pokazała się warstwa humusu o zachowanej miąższości ok. 20 cm, leżąca bezpośrednio na pokładach żółtego piasku polodowcowego o charakterze calcowym. Nie zarejestrowano w tym miejscu żadnego materiału zabytkowego, a jedynie zebrano pojedyncze fragmenty ceramiki współczesnej z warstwy pod chodnikiem, które po wstępnej analizie nie zostały włączone do inwentarza. Kontynuację sieci pod przyłączy do nowego ratusza we wspomnianym E narożniku, stanowiło kolejne 30 mb wykopu technologicznego. Wykop ten, mający formę łamanej linii podążającej na zachód, został wykonany głównie przez tereny byłego trawnika i klombu miejskiego. Pod płytkim humusem ogrodowym znajdowały się warstwy żółtego piasku ze żwirkiem, gdzieś tam zaburzonym przez wkopy? z przemieszczanym materiałem współczesnym. Zaobserwowano także w końcowej partii wykopu, naprzeciw S pierzei rynku, że pod humusem znajdowała się biała warstwa nawiezionej piasku, poniżej której była warstwa przemieszanej z żółtym piaskiem calcowym ziemi z drobnym gruzem ceglany, a dopiero niżej od głębokości ok. 70-80 cm zalegał calec. Poza opisanymi wcześniej warstwami, m.in. ze złożem wtórnym piasku i ziemi poroźbiórkowej?, natrafiono w jednym z odgałęzień wykopu na niewielki fragment warstwy z gruzem poroźbiórkowym, niezwiązany ze sobą zaprawą. Warstwa ta znajdowała się na poziomie od -80 cm do -100 cm od powierzchni i była przykryta przemieszczanymi warstwami nawiezionej ziemi z materiałem nowoczesnym, być może międzywojennym i powojennym, związanym z czasami porządkowania rynku po II wojnie światowej. Spąg stanowiła glina, czy raczej rozslasowana polepa gliniana. Wspomniana warstwa gruzu nie ciągnęła się dalej i była ograniczona od wschodu warstwą brunatnej ziemi, może humusu na calcu, typowego dla całej okolicy rynku. Wnosić z tego trzeba, że choć granice są niewyraźne i trudne do zaobserwowania, mamy do czynienia z reliktem wkopu fundamentowego. W jednym z odcinków, w części wschodniej, warstwa zwięzłej, brunatnej ziemi z domieszką czarnej, o miąższości ok. 20 cm, widocznej w S profilu, była przykryta warstwą żółtego piasku, także o miąższości sięgającej 15-20 cm. Nad nimi znajdowało się ok. 35 cm przemieszanej warstwy współczesnej XX-wiecznej pod trawnikiem. Nie udało się ustalić, czy jest to relikht obiektu mieszkalnego, co sugeruje zabarwienie i konsystencja wypełniska, gdyż granice warstwy były nieciągłe i brak było zawartości typowej dla obiektów mieszkalnych. Mamy też po sąsiedzku do czynienia z „czystymi” profilami gleb piaszczystych, zupełnie bez śladów jakiegokolwiek ingerencji człowieka.

Natomiast w N narożniku płyty rynku wykopy pod przecisk w celu kontynuacji sieci były stosunkowo płytkie, bowiem, nie tak jak i na początku prac w NE narożniku, sięgały tylko 1,0-1,2 m od powierzchni. W wykopie od strony posesji 16/17 miała miejsce typowa sytuacja, jak na poprzednich odcinkach: pod chodnikiem i podsypką warstwa brunatnej ziemi (jak się wydaje na tym odcinku to ślad gleby pierwotnej), z niewielkimi wkopanymi „soczewkami” czarnej ziemi z drobnym gruzem ceglany. Są to, jak się wydaje, ślady po zabudowie pierwotnej placu, czyli z ok. połowy XIX w. lub tuż przed.

Ryc. 14. Profil wykopu przyłącza do ratusza

Źródło: ze zbiorów autora

Calec zwykle płytko, już na głębokości 50 cm od dzisiejszej powierzchni. Podobnie rzecz się miała przed posesją nr 15. Wreszcie na odcinku po stronie płyty rynku, w głębszych wykopach stwierdzono, że piasek calcowy zalega na warstwie zanieczyszczonego piaskiem iłu lub zglinionego piasku i gliny morenowej, całkowicie jałowej pod względem archeologicznym, w kierunku zachodnim przechodzącym w warstwowany piasek pochodzenia prawdopodobnie eolicznego, przykryty wtórną warstwą piasku i humusu ogrodowego. Wykop, który otaczał N narożnik charakteryzował się tym, że pod warstwą wtórną humusu i piasku, znajdowała się tam warstwa humusu pierwotnego w postaci szarego piasku o miąższości ok. 20-30 cm, która została w pobliżu jezdni NW zniszczona, a w kontynuacji, bezpośrednio na piasku i zglinionym piasku calcowym zalegała cienka warstwa spalenizny i gruzu ceglanego. Był to być może ślad po spalonym obiekcie mieszkalnym albo użyteczności publicznej. Brak materiału datującego. Nad tą warstwą znajdowała się cienka warstwa nawiezionej piasku i humusu ogrodowego.

1.2. Analiza materiału

Badania nad budową sieci ciepłowniczej w rynku w Zduńskiej Woli przyniosły stosunkowo skromny zbiór zabytków, co jest regułą przy tego rodzaju pracach, zwłaszcza

w miejscowościach o metryce młodszej niż średniowiecze i początki okresu nowożytnego. Ogółem do dyspozycji mamy 238 przedmiotów (patrz tabela), w tym 188 fragmentów ceramiki naczyniowej, która została podzielona na grupy zaproponowane przez L. Kajzera⁴⁸ i rozwinęta przez innych badaczy łódzkiego ośrodka archeologicznego⁴⁹. Typologia ta posłuży do uporządkowania zbioru, mniej zaś będzie pomocną w określania chronologii, gdyż powstała w oparciu o materiały pochodzące z zupełnie innych kategorii stanowisk. Z posesji nr 16 wydobyto 209 zabytków, w tym 163 ułamki ceramiki, 18 fragmentów kaffi piecowych i 14 odłamków różnego szkła⁵⁰.

Tab. 1. Zestawienie zabytków odnalezionych podczas badań

Lokalizacja: Posesja nr	Ceramika						Kafle	Szkło	Kości	Inne	Razem
	C	Dc	Db	E	F	Ff					
16	1	91	2	62	6	1	18	14	13	1	209
18		4							2		6
18a/I	1	9		1	1			1	1		14
18a/II	2	4		1							7
20	1			1							2
Razem	5	108	2	65	7	1	18	15	16	1	238

Źródło: oprac. własne

Ceramikę naczyniową reprezentuje kilka grup. Najstarsze, jak się wydaje, jest ucho od dzbana grupy C (ryc. 15: 1). Aczkolwiek nie ma ono śladów ornamentu wyswiecanego, a jego powierzchnia jest szorstka, co wchodzi w skład cech naczyń grupy B⁵¹, to ze względu na delikatny kształt i kontekst, w jakim zostało znalezione, pozwala je zaliczyć C lub może do grupy BC ceramiki redukcyjnej⁵², ale dużo młodszej od zabytków z innych stanowisk, bo prawdopodobnie z XVIII/XIX w. – XIX w.

Grupa Dc jest najliczniejsza i liczy 91 ułamków. Wyróżniono w niej fragmenty 16 wylewów różnych garnków cienko- i średniościennych, w tym 8 przepalonych, 29 różnych brzuśców, w tym jeden zdobiony falistą linią rytą, 19 den garnków różnych

48 L. Kajzer, *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM) 1986, t. 34, z. 2, s. 199-225; Tenże, *W sprawie waloryzacji masowych zbiorów ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej*, KHKM 1991, t. 39, z. 4, s. 467-484.

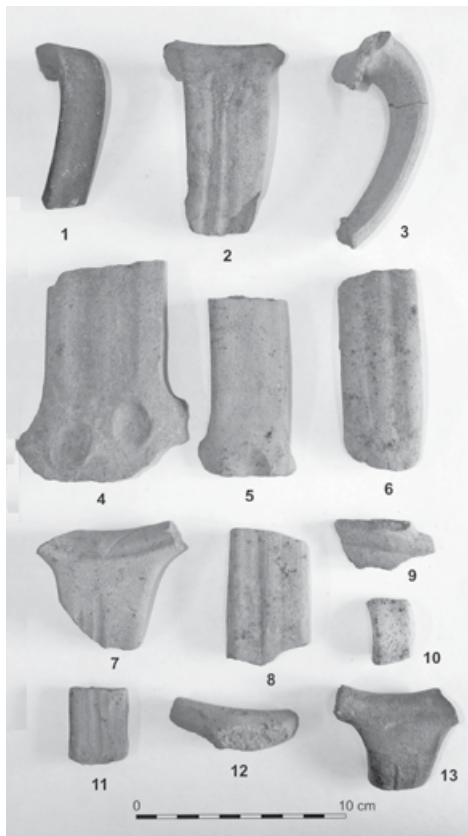
49 M.in. Z. Lechowicz, T. Olszacki, *Wyniki badań archeologicznych kaplic św. Antoniego i św. Rocha w Łodzi-Łagiewnikach*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” (dalej: ŁSA) 2006-2007, t. 10, s. 423-449.

50 Z relacji pragnącego zachować anonimowość świadka wynika, że w wykopie na podwórzu posesji nr 16 znaleziono 1 kopiejkę z 1842 r., której autorowi nie udało się pozyskać do zbiorów.

51 L. Kajzer, *Opracowanie zbioru...*, s. 202, 204.

52 Tenże, *W sprawie waloryzacji...*, s. 474-475; Z. Lechowicz, T. Olszacki, *Wyniki badań archeologicznych kaplic...*, s. 430.

rozmiarów i prawdopodobnie makutry, 5 pokrywek, 13 uch (ryc. 15: 2-13), 1 nóżkę patelki (ryc. 17: 1). Cienkie w większości ścianki naczyń, bardzo dobry wypał i technika toczenia każą przesunąć jej datowanie z XVIII w.⁵³ na wiek XIX. Zbliżone cechy, np. formy pokrywek, garnków i innych naczyń datowanych na początek XIX w. spotykamy w Warszawie⁵⁴.

Ryc. 15. Fragmenty uch naczyń glinianych z grup C i Dc, fot. M. Urbański

Źródło: oprac. autora

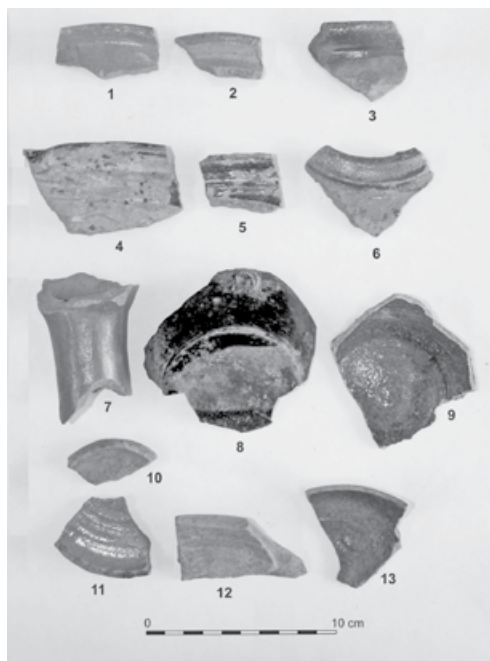
Jedynie dwa fragmenty można zaliczyć do grupy Db⁵⁵. Reprezentują ją taśmowate ucho i ułamek brzuśca (ryc. 17: 2, 3). Kremowa barwa, dobry wypał, dwubarwny przełam

53 A. Marciniak-Kajzer, *Dwór obronny w Proboszczewicach koło Płocka*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 1994, nr 18, s. 48.

54 M. Sekuła, *Naczynia gliniane z początku XIX w. z wykopalisk w piwnicy Pałacu pod Blachą w Warszawie*, KHKM 2004, t. 42, z. 4, s. 436-444.

55 L. Kajzer, *W sprawie waloryzacji...*, 470.

brzuśca, to cechy dla niej typowe. Większość takich naczyń jest datowana na okres od II poł. XVII w. do I poł. XVIII w.⁵⁶, ale w przypadku Zduńskiej Woli możemy zaryzykować datowanie na młodszy okres, a mianowicie od II poł. XVIII po XIX w. włącznie⁵⁷.

Ryc. 16. Fragmenty wylewów, den i uchwytu naczyń glinianych z grupy E, fot. M. Urbański
Źródło: oprac. autora

Do grupy E należą 62 fragmenty tzw. ceramiki polewanej. Mamy tu zarówno egzemplarze z gliny żelazistej (większość) jak i białej, w tym kaolinitowej, reprezentowanej we wszystkich prawie kategoriach morfologicznych, tj. garnkach, misach, talerzach, patelniach⁵⁸. Barwa glazury wahała się od ciemnozielonej przez oliwkową, brązową do ciemnobrunatnej. Wszystkie naczynia były toczone. Ornament typowy dla tej grupy w po-

56 A. Marciniak-Kajzer, *Dwór obronny w Proboszczewicach...*, s. 43.

57 Można też rozważyć zaliczenie ucha do grupy Dd P. Świątkiewicza (*Murowany dwór „na kopcu” w Gaju Nowym, gm. Św. Małgorzaty, woj. płockie*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna” (1991-1992) 1995, nr 37-38, s. 280, 282-283), ale jego klasyfikacja nie przyjęła się na gruncie archeologii polskiej, a jednostkowe występowanie tej kategorii podczas omawianych badań, nie daje podstaw do jej wyróżnienia.

58 Ceramikę grupy E niekiedy dzieli się na podgrupy (grupy) Ec – z gliny żelazistej i Eb – z gliny białej (W. Długoszewska, J. Pietrzak, *Nowożytny dwór w Udorzu, gm. Żarnowiec, woj. śląskie. Informacja wstępna*, ŁSA 2001, t. 7, s. 390).

staci m.in. dookólnych linii⁵⁹. Wyróżniono tu 14 wylewów garnków (ryc. 17: 5-11), 20 fragmentów brzuśców, 6 fragmentów den garnków (ryc. 16: 8-13), nóżkę i uchwyt patelek (ryc. 17: 4), 9 ułamków mis, 11 ułamków talerzy. Najstarszą ceramikę tego typu spotyka się już w materiałach z XVI/XVII-XVIII w.⁶⁰, ale w naszym wypadku odnieść ją trzeba do XIX w., na co wskazuje kontekst historyczny oraz wysoki poziom i technologia wykonania. Analogie znajdujemy m.in. w Pabianicach, zarówno w odniesieniu do omawianej grupy, jaki i następnej grupy F⁶¹.

Ryc. 17. Fragmenty naczyń glinianych z grup Dc, Db i E, fot. M. Urbański

Źródło: oprac. autora

Grupa F, czyli ceramika malowana, to ułamki dużych naczyń toczonych z gliny żelazistej. Mamy tu do czynienia najprawdopodobniej z garnkami i misami, ewentualnie makutra-

⁵⁹ L. Kajzer, *Opracowanie zbioru...*, s. 208, 209.

⁶⁰ Tamże, s. 224.

⁶¹ E. Dziubek, M. Lewandowski, S. Ruta, P. Zawilski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w obrębie dworu kanoników kapituły krakowskiej w Pabianicach, woj. łódzkie*, ŁSA 2001, t. 7, s. 346.

mi, których datowanie można umieścić na koniec okresu nowożytnego⁶², a w Zdunskiej Woli na XIX w.

Grupa Ff to ceramika fajansowa, wydzielona w materiałach archeologicznych przez Z. Lechowicza i T. Olszackiego⁶³. Fragmenty trzech talerzy (ryc. 18: 1-3) zebrane w omawianym miejscu, pochodziły od naczyń prostych, nieornamentowanych, których cechy stylistyczne wskazują, jak się wydaje, na pochodzenie z XIX w., a może nawet z początków XX w. jako wyrób „fabryczny”⁶⁴.

Ryc. 18. Fragmenty talerzy glinianych z grupy Ff z posesji Plac Wolności 16, fot. M. Urbański

Źródło: oprac. autora

Kafle piecowe wystąpiły w kilku odmianach. Fragmenty w liczbie 18 sztuk pochodziły od kafli płytowych, z których jedne miały polewę zieloną a inne białą. Te pierwsze wydają się być starsze, ale ornamenty są nieczytelne i najprawdopodobniej pochodzą z XVIII-XIX w., a te drugie są wyrobem współczesnym, być może z okresu międzywojennego. Pozostałe fragmenty są ze względu na zniszczenie niemożliwe do przeanalizowania. Cały zbiór jest typowy dla miast i miasteczek środkowopolskich z końca okresu nowożytnego

62 L. Kajzer, *Opracowanie zbioru...*, 202.

63 Z. Lechowicz, T. Olszacki, *Wyniki badań archeologicznych kaplic...*, s. 430.

64 A. Andrzejewski, T. Grabarczyk, L. Kajzer, J. Pietrzak, *Kultura materialna*, [w:] *Opactwo cysterskie w Rudach na Górnym Śląsku w świetle badań terenowych w latach 1992-1995*, pod red. L. Kajzera, Katowice 2001, s. 248; K. Sołtan-Kościelecka, *Problemy produkcji fajansu na ziemiach polskich w XIX wieku. Możliwości badawcze*, KHKM 2004, t. 42, z. 4, s. 222-223.

i początków budowy łódzkiego okręgu przemysłowego⁶⁵ i można go datować podobnie, jak opisaną wyżej ceramikę naczyniową.

Szkło można podzielić na zielone i białe. Do pierwszej grupy należy 8 fragmentów butelek, dość prymitywnych, ale już nie wyrabianych ręcznie (ryc. 19: 1-4) oraz ułamek szkła taflowego (ryc. 19: 5). Wśród szkła białego można wydzielić 3 fragmenty kieliszków (ryc. 19: 7, 9), 1 zatyczkę (ryc. 19: 6) i 1 domniemany fragment świecznika (ryc. 19: 8). Być może pochodzi z jednego z licznych małych ośrodków produkcji szkła, charakterystycznych dla XVIII i XIX w., zwłaszcza dla wschodniej Wielkopolski⁶⁶. Analogie znajdujemy m.in. w Sieradzu, gdzie niektóre formy są datowane na XVIII-XIX w.⁶⁷

Ryc. 19. Wyroby szklane z terenu posesji Plac Wolności 16, fot. M. Urbański

Źródło: oprac. autora

Z wykopów przed posesją nr 18 mamy trzy małe zbiory zabytków. Z profilu przed posesją mamy tylko 4 ułamki cienkościennych brzuśców naczyń grupy Dc i dwa ułamki kości zwierzęcych. Ceramika może być, jak i poprzednio, datowana na XVIII/XIX-XX w.

65 E. Dziubek, M. Lewandowski, P. Zawilski, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w obrębie ulic Nowomiejskiej i Zgierskiej w Łodzi*, ŁSA 2002-2003, t. 8, s. 367-368; M. Urbański, *Sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych podczas robót ziemnych na Rynku w Sieradzu, st. 6 w trakcie rewitalizacji Starego Miasta w 2010 r.*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 2013, t. 14, s. 46.

66 M. Mucha, *Ośrodki produkcji szkła we wschodniej Wielkopolsce od XVII do początku XIX wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Archeologia” 2005, t. 29, z. 370, s. 147-150.

67 M. Urbański, *Sprawozdanie z prac...*, s. 46.

Z wkopu fundamentowego przed posesją 18a pozyskano 12 ułamków ceramiki, w tym 1 wylew grupy C, 2 wylewy i 7 brzuśców grupy Dc, 1 dno grupy, 1 brzusiec grupy F. Z datowaniem na XVIII-XIX w. niektórych przypadków ceramiki „siwej” spotykamy się w przypadku zespołów z Pabianic⁶⁸, więc nic przypuszczalnie nie stoi na przeszkodzie i w Zduńskiej Woli tak je datować. Ułamek butelki szklanej i kości pochodzą z tego samego okresu.

Z drugiego wkopu fundamentowego przed posesją 18a mamy 7 ułamków ceramiki naczyniowej. Jest to jedno ucho dzbana grupy C i ułamek brzuśca, 3 fragmenty brzuśców i 1 dna grupy Dc oraz 1 brzusiec grupy E. Towarzyszy im zebrany przykładowo ułamek cegły. Cały zespół należy datować jak poprzednio opisane.

Przed posesji nr 20 mamy po jednym ułamku naczyń grupy C i E. Najprawdopodobniej pochodzą z XIX w.

Wnioski

Już na pierwszy rzut oka widać znaczną dysproporcję w rozprzestrzenieniu: gros zabytków pochodzi z posesji nr 16, a niewielkie ilości z sąsiednich posesji 18 i 20. Wszystkie znajdują się na NE pierzei rynku. Z pozostałych dwu badanych pierzei (NW i SW) jak i z rejonu na SE od ratusza, zebrano tylko niewielkie ilości mobiliów pozbawionych walorów zabytkowych i jako takich nie nadających się do analizy. Posesja nr 16 znajduje się w rejonie byłej dzielnicy żydowskiej i z tego względu prezentowany zestaw jest ciekawy, jako domniemana reprezentacja obrazu kultury materialnej tej grupy mieszkańców Zduńskiej Woli u progu rozwoju miasta.

Jak wykazano w analizie poszczególnych grup ceramiki, wszystko wskazuje na to, że omawiane zespoły pochodzą z przedziału czasowego, który należy umiejscowić między XVIII w. a XX w., raczej bez udziału materiałów starszych. Mamy tu analogię między innymi w materiałach łódzkich⁶⁹.

Przedstawione wyżej ramy chronologiczne należy odnieść, pamiętając oczywiście, że zostały określone na podstawie wyłącznie badań o charakterze nadzoru, a nie w wyniku systematycznych wykopalisk, do zarejestrowanych śladów nieistniejącego już często budownictwa w rejonie rynku (ryc. 4 i 5). Z pozyskanego materiału można wysnuć wniosek, że wkopy wąskoprzestrzenne z gruzem ceglanym i śladami spalenizny, np. przed posesją 18 (ryc. 8) mogą być relikami fundamentów budynków z fazy zabudowy rynku przed powstaniem obecnej substancji mieszkalno-usługowej. Domniemane warstwy kulturowe i ślady obiektów o płaskich dnach z wypełniskiem jak przed posesją nr 3 (ryc. 13) to pozostałości po zabudowie o nieznannej konstrukcji, może drewnianej, bez podmurówki i podwalin. Co charakterystyczne, wszystkie są wysunięte poza dzisiejszą linię pierzei rynkowych w stronę centrum placu! Ich pozycja stratygraficzna w stosunku do opisanych wcześniej jest nieznaną i na obecnym etapie badań niemoż-

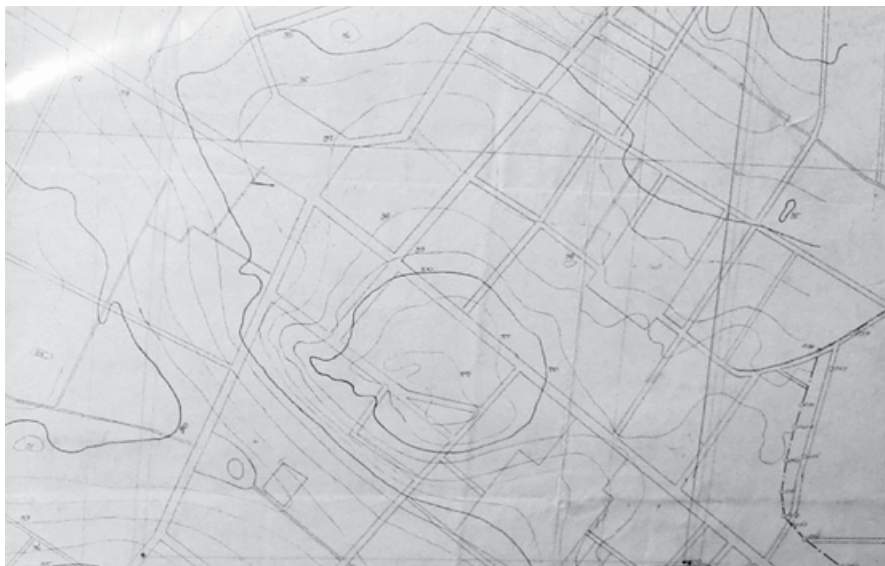
68 E. Dziubek, S. Ruta, *Zabytki archeologiczne z dworu w Pabianicach*, ŁSA 1999, t. 5, s. 299.

69 E. Dziubek, M. Lewandowski, P. Zawilski, *Wyniki badań...*, s. 367.

liwa do określenia, gdyż nie zarejestrowano żadnego wypadku współwystępowania obu rodzajów obiektów. Wydaje się, że drugie, prymitywniejsze, są starsze lub równoczesowe z obiektami dysponującymi fundamentami ceglano-kamiennymi. Być może należały po prostu do uboższej ludności. Podkreślić trzeba, że horyzont chronologiczny zebranego i tu i tam materiału jest dość wąski, i mieści się między XVIII/XIX w., a najprawdopodobniej końcem XIX w.

Na obszarze wewnętrznej strefy samego rynku (oczywiście z wykluczeniem powierzchni zajętej wcześniej przez wykop pod budynek Zduńskowolskiego Centrum Integracji Ratusz), nie natrafiono na ślady zabudowy ratusza przedwojennego. Jeden zniszczony relikw fundamentu wykazywał cechy murarki i użytego surowca, które sytuują go raczej w XX w. i nie można go powiązać ze znanymi z materiału ikonograficznego budynkami (ryc. 1), które są umiejscowione w dość znacznej od niego odległości. Część placu w centrum charakteryzowała się albo całkowitym brakiem warstwy kulturowej albo jej występowaniem, ale nieciągłym i o małej miąższości oraz w towarzystwie humusu pierwotnego, pod warstwą wtórną, naniesioną w wyniku którejś z akcji zagospodarowywania rynku.

Jak wynika ze źródeł pisanych, w Zduńskiej Woli krzyżowały się szlaki handlowe, a sama miejscowość była siedzibą kilku ważnych rodów szlacheckich na przestrzeni wieków. W tym kontekście interesujące się wydaje przeanalizowanie pod tym kątem wybranych rejonów miasta, bowiem do tej pory pozostają nierozpoznane archeologicznie rejony na widocznym na SW owalnym w przybliżeniu *plateau*, na którym *nota bene* znajdują się obecnie dwie świątynie, przylegającym bezpośrednio od NE do położonego w dolinie kompleksu podworskiego ze stawem i wyspą na nim.

Ryc. 20. Plan hipsometryczny centrum Zduńskiej Woli z roku 1939

Źródło: ze zbiorów autora.

W związku z tym wyłania się kilka postulatów badawczych, których propozycję zamieszczono poniżej:

1. lokalizacja miasteczka Czekay, struktura jego zabudowy i określenie nieczytelnych relacji czasoprzestrzennych między miejscowością Czekay a Zduńską Wolą od XIV w.;
2. pierwotna lokalizacja średniowiecznej i nowożytniej siedziby pańskiej i próba jej periodyzacji w powiązaniu z danymi historycznymi o zamieszkujących ją rodach szlacheckich;
3. poszukiwanie śladów dawnej zabudowy sakralnej sprzed lokacji miasta;
4. pierwotna lokalizacja ratusza w Zduńskiej Woli i weryfikacja podziału na parcele okolic rynku z zachowanymi planami i dokumentami;
5. rzeczywiste rozmiary działki osadniczej i domów tkackich;
6. lokalizacja zabudowań folwarcznych, browaru, wiatraków itd.;
7. kultura materialna mieszkańców Zduńskiej Woli i jej zróżnicowanie w zależności od pochodzenia etnicznego.
8. W tym celu niezbędne są:
9. przeprowadzenie weryfikacyjnych badań powierzchniowych na terenie całej Zduńskiej Woli;
10. przeprowadzenie badań sondażowych na odkrytych i przypuszczalnych (np. okolice dworu Złotnickich) stanowiskach archeologicznych.

Rezultatem może być pełniejsze niż do tej pory poznanie faz rozwoju przestrzennego miasta, które tak dynamicznie od czasów Stefana Złotnickiego się rozwijało. Wydaje się, że centrum i okolice placu zamienionego w nowożytny rynek, nie były nigdy wcześniej użytkowane w celach mieszkalnych, ani tym bardziej gospodarczych, tym niemniej zarejestrowane podczas badań obiekty bez materiału zabytkowego, w zakresie kolorystyki i zawartości wypełniska wykazują cechy zbliżone do pradziejowych obiektów osadniczych (ryc. 10). Jak wspomniano wyżej, przeprowadzone badania powierzchniowe nie przyniosły żadnych starszych mobiliów archeologicznych. Taka sytuacja w praktyce archeologicznej nie jest niczym dziwnym, ponieważ wielokrotnie dowiedziono, że efekt badań powierzchniowych jest zawsze wynikiem losowym. Tak więc proponowane badania, oprócz śladów średniowiecza i okresu nowożytnego, mogą potwierdzić znany ze źródeł archiwalnych, a nawet rozszerzyć zakres chronologiczny osadnictwa ludzkiego w tym rejonie w przypadku na natrafienia na stanowiska pradziejowe.

Bibliografia

Opracowania

- Andrzejewski A., Grabarczyk T., Kajzer L., Pietrzak J., *Kultura materialna*, [w:] *Opactwo cysterskie w Rudach na Górnym Śląsku w świetle badań terenowych w latach 1992-1995*, pod red. L. Kajzera, Katowice 2001.
- Długoszewska W., Pietrzak J., *Nowożytny dwór w Udorzu, gm. Żarnowiec, woj. śląskie. Informacja wstępna*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 2001, t. 7.
- Dobrzycka E., Kacała A., Makara K., Skalska-Makara E., Szlachetka E., *Nasza Ojcowizna. Edukacja regionalna w gimnazjach powiatu zduńskowolskiego*, Zduńska Wola 2003.
- Dziubek E., Ruta S., *Zabytki archeologiczne z dworu w Pabianicach*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 1999, t. 5.
- Dziubek E., Lewandowski M., Ruta S., Zawilski P., *Prace archeologiczne przeprowadzone w roku 2011 w rejonie dworu kanoników kapituły krakowskiej w Pabianicach, woj. łódzkie*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 2001, t. 7.
- Dziubek E., Lewandowski M., Zawilski P., *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w obrębie ulic Nowomiejskiej i Zgierskiej w Łodzi*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 2002-2003, t. 8.
- Jastrzębski M., *Gleby*, [w:] *Województwo sieradzkie*, pod red. W. Piotrowskiego, Łódź-Sieradz 1980.
- Kajzer L., *Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1986, t. 34, z. 2, 1986.
- Kajzer L., *W sprawie waloryzacji masowych zbiorów ceramiki późnośredniowiecznej i nowożytnej*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1991, t. 39, z. 4.
- Kondracki J., *Geografia regionalna Polski*, Warszawa 2001.
- Krzemiński T., *Położenie geograficzne*, [w:] *Województwo sieradzkie*, pod red. W. Piotrowskiego, Łódź-Sieradz 1980.
- Krzemiński T., *Rozwój rzeźby*, [w:] *Województwo sieradzkie*, pod red. W. Piotrowskiego, Łódź-Sieradz 1980.
- Lechowicz Z., Olszacki T., *Wyniki badań archeologicznych kaplic św. Antoniego i św. Rocha w Łodzi – Łagiewnikach*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne” 2006-2007, t. 10.
- Marciniak-Kajzer A., *Dwór obronny w Proboszczowicach koło Płocka*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica” 1994, nr 18.
- Mucha M., *Ośrodki produkcji szkła we wschodniej Wielkopolsce od XVII do początku XIX wieku*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia” 2005, t. 29, z. 370.
- Nalepa J., *Studia nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem i nazewnictwem ziem kaliskiej. Wsie służebne Wielkopolski południowo-wschodniej*, „Rocznik Kaliski” 1968, t. 1.

Nejman E.(H.), *Kolonia Zduny na mapie z 1844 r.*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2009, nr 4, 2009.

Nejman E.H., *Cztery pokolenia rodu Złotnickich w Zduńskiej Woli*, Zduńska Wola 2010.

Pawelec D., *Uwagi do tekstu z Tek Pstrokońskiego o Zduńskiej Woli*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2009, nr 4.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. XIV, pod red. B. Chlebowskiego, Warszawa 1895.

Sekuła M., *Naczynia gliniane z początku XIX w. z wykopalisk w piwnicy Pałacu pod Blachą w Warszawie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2004, t. 42, nr 4.

Sołtan-Kościelecka K., *Problemy produkcji fajansu na ziemiach polskich w XIX wieku. Możliwości badawcze*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2004, t. 42, nr 4.

Śmiałowski J., *Zduńska Wola. Monografia miasta do 1914 roku*, Łódź 1974.

Świątkiewicz P., *Murowany dwór „na kopcu” w Gaju Nowym, gm. Św. Małgorzaty, woj. łódzkie*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna” (1991-1992) 1995, nr 37-38.

Urbański M., *Ludwik Kowalczewski (z notatek Mieczysława Krawczyńskiego)*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1999, nr 1.

Urbański M., *Archeologia powiatu zduńskowolskiego*, Zduńska Wola 2005.

Urbański M., *O Zduńskiej Woli z „Tek Pstrokońskiego”*, „Na Sieradzkich Szlakach” 2005, nr 4.

Urbański M., *Sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych podczas robót ziemnych na Rynku w Sieradzu, st. 6 w trakcie rewitalizacji Starego Miasta w 2010 r.*, „Sieradzki Rocznik Muzealny” 2013, t. 14.

Zajączkowski S., Zajączkowski S.M., *Materiały do Słownika Geograficzno-Historycznego Dawnych Ziem Łęczyckiej i Sieradzkiej do 1400 roku. Część II*, Łódź 1970.